

Dr. Martineau Jakab emlékezete.

1805—1905.

Kettő hiján harmincz éve, egy magyar ifju, mérhetlen London tömkelegében kereste az iránytűt, mely a hittudomány nagy tengerén révparthoz juttatná! A világ leggazdagabb könyvtára (British muzeum) közelében, néhány négyzetkilométernyi tér nyugati oldalán, fölismerte az Alma Mater egyszerűen komoly, s keleti éghez szokottnak, hideg és komor homlokát. De mintha nem ez lett volna a központ, hová ajánló levele szólott, még kisebbet keresett a nagy Mindenben. Három fehér kőlépcső vezetett ahhoz is, mint az egész sorban mindenikhez, mégis az idegen ifjut itt fogta el az a szent félelem, a melyet nagy templomok merész ívei alatt érez, mikor a hatalmas orgona megszólal; mély erdő ölében, midőn a nyári hő miatt még a bokor kis dalosa is néma.

Midőn a czélul tűzött legmagasabb csúcsra fölérünk, bármily rövid az ott időzésünk, nem tudjuk feledni, hogy az Olympus az istenek lakozási helye.

Sokszor, s talán mindig inkább meghat, s még meg is rettent, ha, midőn a nagy Jupiter haragos tekintetét keressük, a szelid angyal vagy a gyöngéd Jézus édes mosolyával találkozunk. Inkább örvendenénk a zajnak, mert a magasztos csöndben nem tudjuk eltitkolni reszkető szivünk nyugtalan dobogását!

Dr. Martineau ma is úgy áll előttünk, kik lábainál szent álmélkodással ültünk, mint egy hatalmas kolosszus, melynek alakját a görög művész átlátszónak hitt, mert tiszta, tökéletes fehér márványból metszette, s a melynek szemei előtt nem tudunk mozdulni, mert búvkörébe annyira bevont, mint az a ki az élet kiapadhatlan forrásából hinti ránk a világosság káprázatos szikráit.

Pedig Martineau az érintkezésben meglepően egyszerű, s hihetetlenül gyöngéd volt. Midőn házánál vendégül volt a tanítvány vagy az ismerős, a figyelemben, a fől szolgálásban, a kedélyes társalgásban túltett leányain, a már 73 éves öreg úr. Ha a legtávolabbról jött idegenhez, a magyar ifjuhoz is a régi ismerős hangján szólott, nemcsak azért tehette, mivel már sokakat ismert közülök, kiktől bőven hallhatott az egyházi életről, a nemzeti politikáról, hanem azért is, mert ő minden ismeretét

első forrásból merítette. Magyarország és a Kelet politikai helyzetét jobban ismerte sok angol kormányférfinál s az unitárius vallás történelmi rugóit és viszontagsága okait alaposabban, jogait helyesebben tudta magyarázni, mint a szakférfiak egész serege.

Most 28 éve, 1877 őszén, mint ember és mint férj nagy próbára volt téve. Ifjukori ábrándja, ötven évig élettársa, menthetlen beteg volt. A nagyság a megpróbáltatás perczeiben nyilvánul teljes erejében. Martineau a szenvedő férj, a bánatos özvegy nagyobb volt a pap és bölcész Martineaunál, mert a hívő nagy reménységével, s a böles megadásával viselte. Nején már több év óta észlelhető volt a lelki erő hanyatlása, most kétségtelen jelekkel igazolva ez elkerülhetlen katastrofa, „és nekünk — írja a neves szívü férj — csak az a fájdalmas kötelesség marad, hogy enyhítsük a szenvedést, mindennel valamit a szeretet és gond előteremthet“. (II. 36.) Ezzel csaknem egyidejűleg már önmagát is készíti a távozó élettárs útjára: „Nagyon igaz, hogy a mindent elborító sötétség közeledik felém, már szempilláim körül borong és a vonakodás nem sokáig tarthat vissza engemet... A mi szent kötelességünk most csak abból áll, hogy hanyatló lépéseit irányítsuk oda, a hol puha füvet és nyíló virágot találhatunk számára, s hogy enyhítsük az utolsó ölelést a bizalom és szeretet benső gyöngédségével. Csak rövid ideig tartó elválás. A kivándorló hajóját utánam is nemsokára elküldik, s erősen hiszem, a sok szomorú tapasztalat mellett is, ama más országban, abban az égiben, magasabb rendű munka fog ránk várni (II. 37.). Jobb viselni, mint másra hagyni az egyedüliség fájdalmát. Én igyekezni fogok készen tartani szívemet az önmegadásra és biztatom a viszonttalálkozásra“.

November 9-én bekövetkezett a megválás. A résztvevő szív érezte, mert az erősnek és türelmesnek mutatkozó férj arcából, mozdulatából, még lépéseiből is kiolvasta, mily sokat veszített, a ki a kezdő ifju eszményét s a hanyatló férfi egész életének hű társát veszítette el.

A munkában nem volt szünet, sőt éppen ahhoz folyamodott vigasztalásért, s mi ismét egy újabb nagy talánynyal állottunk szemben, a mely most már a kegyelet érzelmével vegyítette a tiszteletteljes bámulatot.

Magas, sugár alakja, a mely bár méretben valamivel kisebb, de szabásban nagyon hasonlított a mi Brassainkéhez, kissé meg volt hajolva, ámbár soha sem annyira, mint a mi bölesünké. Martineau hódolt a 18-ik száz szokásának, mi ellen Brassai a hosszú szakállal tüntetett. Martineau haja dús s e miatt soha sem olyan hosszú, mint a Brassaié, homloka nagyon hasonló, de mélyező, szeme jóval tágabb nyílású. Martineaunak a szónoklás életkenyere, mitől Brassai, mikor tehette, mindig tartózkodott.

A Martineau előadása egyenletes, sem a hév, sem a harag nem ragadja kitörésre. A tizenöt-husz tanítvány közelsége, s nőtanítványok gyakori jelenléte fölöslegessé tette, sőt gátolta az erős hangot. Midőn az előadást megkezdette, fölséges homloka, mint a kék tenger fölött kiálló szikla, ha villám cikázik rajta, áhitatot és szent borzongást keltő erővel szórta szét azokat a fénysugarakat, a melyek nem kivülről verődtek rá, hanem lelke mérhetlen tengeréből áradtak szét.

Az a 45 percz némelykor az örökkévalóság volt. Azok a gyönyörűen szerkesztett, szépséges mondatok egy-egy kijelentés isteni igazságokról, mert hisz mindig az Istent mutatták a természetben is, a kijelentés könyveiben is, az emberi lélekben is. Senki sem volt nagyobb mestere a szónak. Őt bámulni kellett mindenkinek, követni nem lehetett senkinek. Folyton a poesis határszélén csapongó philosophiai nyelve, tanítványait és idegeneket csábítóan vonzott, de valahányan megtanulni és utánozni kísérelték, hajótörést szenvedtek. Mint ama názáretiről, róla is el kellett mondani, soha ember így nem beszélt, s a hallgatóság nagy része kénytelen lett volna megelégedni az álmélkodással, ha nem lettek volna apostolokká tanítványai, a kik nemcsak az ifjai évekből, ajándékképpen kapott egy-kettőt, hanem életök főbb részét is ott tölthették oldala mellett, szent társaságában.

Nem a tanítvány elragadtatása alkalmazta rá a „szent” jelzöt, hanem egy kívül álló kritikus bölcsész, miután megismerte életét, gondolkozását és alkotásait.

Az ő társaságához csak a Sokratesé, vagy a Platóé, vagy a Jézusé hasonlított. A mikor sétált az erdő fái s a rét liliomai között, akkor sem vált meg tőle az a nagy mester, a kit szentnek neveztek. Mindenbe, valamiről szólott, bele lehelte a tökéletesítő lelket. Mint a Jézus beszédeitől a mezei liliomok, a fűgefák s a mustármag és a buzaszem, úgy az övétől is minden új szellemet, új értéket, ihletet nyert, a mi tanított s hatott. De nem szabad elmerülnöm a Martineau személyes hatása és bűbája áradatában. Az igénytelen tanítvány, kit a kimondhatlan hála kötelez a szólásra, csak azért vette magának a bátorságot, hogy a nagy férfi otthona, házias lénye és személyes vonásai körül mulatozzon, mert remélte, hogy az az emlék, a melyet 1860—1885-ig csaknem szakadatlan láncolatban következő magyar unitárius volt tanítványok táplálnak dr. Martineauról, legalkalmasabb lesz kapocsnak, hogy közelébe hozza s némileg a szívéhez kösse, ezt az idegen nevet a magyar közönségnek.

A Martineau család francia eredetű. Az a pusztító reactio, a mely a XVI-ik száz reformatiojáért a XVII-iktől elégtételt követelt, Franciaországban 1655-ben a nantesi edictumot eredményezte. A legjobb családok, legtehetségesebb tagjai menekültek idegenbe. Egy kis roskatag hajó Angliába szállította

Martineau Gastont, az angol Martineauk ősét, úgy szintén Pierre Mariát, a ki 1693-ban neje lett. Londonban szálltak meg, de Norwichben települtek le. Itt a család jó hírnevét megalapították az egymást követő kitűnő orvosok, jeles és jellemes kereskedők és gyárosok. A menekülő egyik dédunokája, Martineau Tamás és neje Rankin Elisabeth nyolcz szép és derék gyermekkel növelték a családot. A hatodik, Harriet 1802-ben született. E nagy tehetségű és kedves leány az irodalomban oly kiváló helyet foglalt el, hogy a böcsész életrajzirói nem szólhatnak a három évvel ifjabb testvéréről, a Harriet megemlézése nélkül, mert a család tagjait jellemző szellemi erő és írói tehetség e kettőben jutott tetőpontra. Martineau Jakab 1805-ben ápril 21-én született. A nyolcz testvér, négy fiu, négy leány, mindenike kiválóan érvényesült az életben. Két leány orvos neje lett s ezzel biztosították a családi traditio tovább folytatását, egyik leány, Harriet író és mint ilyen Amerikában a legkiválóbb írók társaságának központja, a negyedik nevelő intézetet alapított és vezetett sok évig. Fivérei Birmingham vezérférfiai, kettő közülök huzamos ideig polgármester, egyiket a király lovagságra emelte.

Jakab lett — egyik életrajzirója kifejezése szerint — Juda ezen nemzetségének — oroszánja.

Leghosszabb élet jutott Jakabnak, mert egy pár hónap hiján betöltötte volt a 95-öt 1900. jan. 11-én, midőn ő is elköltözött a többi megdicsőült lélek társaságába.

Az életrajz író a szülők lelki világát, a családi környezetet s a gyermekkori tanítókat tanulmányozza, hogy megérthesse hőségének egész lényét és leplezetlenül lássa, a mennyiben látni lehet, hogyan nő a mustármag terebélyes fává, a cserbokor megingathatlan szilárd törzsszé.

Az apáról Harriet azt írja: „inkább gyöngéd és erkölcsileg finom, hogysen önmagának követelő. . . . A legönzetlenebb ember, ki sohasem beszélt saját érzelmeiről s mindig a másokéra volt figyelemmel. . . . Mindenkihez szíves. Soha sem terhelt mást és minden jót megtett másokéért, a mit csak tehetett“. Az anya jelleme és tehetsége — Harriet szerint — fölül állott a középszerűn. A család vezetésében ő vitte a főszerepet. Gyermekéit jól szoktatta, erkölcsösségben nevelte és csillogó szép beszédével jóra lelkesítette“.

Dr. Martineau következőleg emlékezik anyjára: „Értelme tiszta, akarata szilárd, melyet nem lehetett elterelni kötelességtől; de mihelyt egyszer tisztában volt ezzel és útba igazította a munkát, gyöngéd szeretete kiapadhatlan volt. Arczáról és lelkes szavaiból kisugárzott jelleme. . . . Egy igazi és gyöngéd szívű anya, egy ritka tehetségű nemes és böcs nő volt“. (Drummond és Upton I. 2 sz.)

A családban puritán vallásos szellem uralkodott. Az ott-

hon imaház volt, mint akkor nemcsak Angliában, hanem nálunk is legtöbb.

Érdekes adat maradt emlékből dr. Martineauról a gyermekevékből. Az anya egy este elment a templomba s a gyermekeknek meghagyta, hogy az alatt olvassák a bibliát. Hazatérve kérdezte Jakabtól, mit olvasott. Ezsaiást. Felelt a fiú. „Nem, te nem tudtad elolvasni az egész Ezsaiást“. „Elolvastam anyám, csakhogy kiugrottam a mi nonsens“.

Ebben a kedves családi jelenetben sok van mondva. A család presbyterianus protestáns család volt, a mi azt teszi, hogy a biblia volt a fő és mindent magába foglaló kézikönyve a hittannak s a vallásos buzgóságnak is. A biblia nemcsak a családban, hanem a szószéken is absolut tekintély és minden fölött uralkodó hatalom. Az anya odaadó ragaszkodása kifejezi a helyzet tényleges állapotát. A gyermek egyszerű s mégis meglepő feleletében benne lappang az a születő erő, a mely később a férfit is, éppen mint a kort egészen átalakította s a bibliáról teljesen új és józanabb, vagy talán jobb lesz így fejezni ki: az emberi értelemnek s a hitéletnek is megfelelőbb fölfogást teremtett.

Martineau több izben tett hálás említést volt tanítói, s illetőleg tanárai jelességéről. A szülőhely, Norwich. Sok jeles embernek volt iskolája. Martineau 14 éves koráig tanult itt. Két évig Bristolban a Carpenter Lant magániskolájában volt. A legfogékonyabb és így egészen irányító időszak az ifjui életben. „Oly erős befolyást gyakorolt rám ez az időszak — írja 1841-ben — annyira határozottan megadta lelkemnek és sorsomnak az irányát, hogy mindig úgy nézem, mint mostani életem kezdetét, a mely azt az érzést ébreszti bennem, mintha életem itt kezdődne, s mintha az életemnek nem lett volna gyermekora. . . A mély *erkölcsi érzés* volt a tanítónak (Carpenter Lant) egész lelkének s még vallásos hajlamainak is irányító ereje. Soha senkiben sem láttam a kötelesség eszméjét és helyes érzetét, oly nagy tiszteletben mint nála“. (I. 19.)

Martineau ekkor már meg volt jelölve életiránya. Apja azt akarta, hogy mérnökségre készüljön s az iskolában a klasszikusok mellett a számtant, természetrajzot és vegytant kellett szorgalommal tanulnia. A szakpályára Derbyben készült egy évig, de a bristoli befolyás már eldöntötte volt sorsát. Ehez hozzá járult a derby-i papnak, (Turner Henrik) ennek „a legtisztább, legigazabb és legodaadóbb embernek“ a befolyása. Bizonynyal elősegítette az az ismeretség is, melynek hét év mulva házasság lett az eredménye. Atyja intette, figyelmeztette azon szegényes pálya hátrányaira, de miután meggyőződött, hogy elhatározása tiszta, őszinte és komoly, hozzájárult s a theologiai nevelés költségeit magára vállalta.

1822-ben lépett Yorkban a hittani intézetbe: Manchester

Collegeba, abba, a melyet később Londonban oly nevezetessé tett. Az angol unitáriusság történelme s Martineau pályája körében rendkívül nevezetes helyet foglal el Manchester College, a mit előttünk az tesz fontossá, hogy a magyarországi unitáriusok ebben találtak otthonukra, itt kötötték azt a barátságot, a mely a hitrokonság magas rendű mozgó erőt, a személyes barátság, az érzelmek közlése, a különböző éghajlat és elűtő faj talajában szőtt jellemvonások megismerésével és elsajátításával — edzette meg.

A tanintézet változatos történelmében, az angol unitárius hívők nehéz küzdelmeiben, a tanuló gyakran ismer az erdélyi és magyarországiakéval azonos vonásokra, s mihelyt a történelmi hátteret is megnyeri, az erős munkát, türelmet és szenvedést követelő jelen — már olyan alapra építhető a jövő közös hittemploma, a melyben mindenki biztonságban érezi magát.

Az angol unitáriusok történelmének második időszaka csaknem teljesen összeesik a Martineau-család idejével. 1662-ben kísérletet tesz Erzsébet királyné, hogy az istentiszteletet egyformáítsa, s kiadja a rendeletet, mely „conformitást“ követel minden paptól, minden templomban és egyszersmind esküt az anglikán egyház 39 tételére. A kísérlet nem sikerült. Több száz pap megtagadta az aláírást és conformálást, s ezzel kiváltak, a most már hatalmas egyházakat alkotó nonconformisták és non-subscriberek. Nem közönséges vállalkozás volt, mert minden rendű és rangu papi emberre, minden tanárra és tanítóra, még ha magánházaiban tanított is, ha nem írta alá a nyilatkozatot, első ízben három hónapi fogságbüntetést mértek s minden ismétlődő esetben ugyanannyit és azon felül meg öt font sterlinget (125 kor.).

A nonconformisták, más néven dissenterek, nem állottak meg félúton. Minden vészszel szembeszállva, egyházakat alapítottak, mert „fölébredt a mártír-szellem, a kötelességhez való hű ragaszkodás, a mely az angolokat oly sokszor vezette győzelemre nagy nehézségek és veszedelmek közepett“. (Manchester College 1843. 44).

A szűkebb keretben mozgó tanintézetek nem tudták kivinni azt, a mit az egyházak elértek. Az egyetemeket már 1581-ben elzárták a katolikusok és protestánsok elől. A XVII-ik százban még szűkebb körre vonták az engedélyt s súlyosabbá tették a föltételeket. Ezen is segítettek. Magán intézeteket szerveztek s külföldre küldötték a felsőbb tudományokra törekvő ifjúságot. 1670—1757-ig ilyen magán intézetekben tanultak azok, a kiknek számára 1757-ben alapították a Warrington Akadémiát „általában az irodalom szolgálatára és hogy megfelelő bátorítást adjon azoknak, a kik a papi pályára szánták magukat“. Ebben az intézetben még anglikán papok is tanították fiaikat, oly kitűnő hire volt. A Warrington akadémia szerepét

1783-ban egy hasonló szervezetű intézet átvette Manchester városban. Innen származik a név: Manchester College. Am az intézet nem maradt Manchesterben, mert 1803-ban Yorkba telepítették, 1840-ben ismét visszahozták Manchesterbe, 1853-ban Londonba, s végül 1889-ben mostani állandó helyére, saját épületébe, Oxfordba.

Martineau tanulói élete az intézet yorki idejére esik s 1822-től 1827-ig terjed. Nemcsak theológiát, hanem klasszikusokat, természettudományokat és irodalmat tanítottak, hogy az egyetemi készültséget teljesen megadják. Miután a XIX-ik száz sok más dologban megtörte a conservativismust s a dissenter tanulók is bebocsátást nyertek egyik-másik egyetemre, a londoni időszak alatt Manchester Collegeban csak theologiai és philosophiai tárgyakat tanultak.

A Martineau tanárai, saját lelkes nyilatkozata szerint nagy buzgalmu és rendkívül kegyes életű emberek voltak, kiknek lelki gondja alatt megnyert mindent, a mire tudományosjmas lelke óhajtozott.

1827 őszen a 22 éves Martineau készen volt a papi pályára, de egy évig tanító lett Carpenter Lant iskolájában Bristolban. A következő év tavaszán meghívták papnak Dublinbe (Irland), s ott megkezdette a papi működését szeptemberben. A még csak 23 éves ifjunak minden tette s minden lépése élénk nyomot hagy hátra. A csaknem hetven évre terjedő óriási nagyszabású és sok irányu munkásság itt kezdődik, hogy egy dicsőséges pálya megfutása után, majd az íróasztal mellett végződjék.

Mind a mellett, hogy ez a szép, hosszú élet inkább hasonlít a sík téren csöndesen folyó vízhez, mint a hegyi patakhoz, sok érdekes változata van, de a melyeknek minden kis jelenete a körül az egyetlen irány körül játszódik le, a melynek alapiránya a harmonikus szív és elme mélyén véste be nyomaít.

Nagyon csekély papi fizetéssel kezdi, mint társpap. Mind a mellett, hogy beköszöntöje fölülmult minden várakozást, ő teljesen elégült az öreg pap oldala mellett, mint második pap. Szüksös jövedelmét magántanítással pótolja.

Az állás elfoglalása után csakhamar nőül vette Higginson Helent, kivel már hét év óta benső barátságot tartott fönn. A családtartás gondjai enyhítésére jó alkalom mutatkozott, mert paptársa lemondott, s jövedelme növelésére 100 font sterlinget ajánlottak föl. De Martineau visszautasította, mert megtudta, hogy a pénz *regium donum*, már pedig ő nem tűrhetne, hogy szabadságában legtávolabbról is korlátozza valami. Négy évi dicsőséges papi munka után megvált a dublini szószéktől s 1832-ben elfoglalta a liverpoolit.

Az anyagiakban itt sem volt fényesen. A növekedő családról magántanítással gondoskodott, s a mellett tíz évig állandóan segédkezett nővére iskolájában. A helyett, hogy e nagy

körü munka és a már Dublinben megkezdett irodalmi tevékenység fölött elmélkednénk, egy pár pillantást vetünk a liverpooli paposkodás legkimagaslóbb jelenetére, minthogy ez az angol unitarizmus történelmében is forduló pont.

1839 januárius hónapjában egy nyilvános hirdetés jelent meg, melyben az anglikán papok meghívják mindazokat, a kik Liverpoolban és környékén laknak, s a kik magukat unitáriusoknak nevezik, egy sorozat előadásra, melyben az unitarizmus tévedései meg fognak mutattatni. Ezt azért teszik, hogy bebizonyítsák, mily őszintén nagyra becsülik azoknak lelkét, s hogy milyen nagy veszedelembé sodorja őket az unitarizmus hamis philosophiája. „Az unitáriusok — írják a papok — a legpokolibb és halálos tévedésbe estek, és egészen méltatlanok arra, hogy bármilyen értelemben is keresztényeknek neveztessenek“.

Arról nem szólt a fölhívás, hogy választ várnak, de Martineau és két unitárius paptársa: Thom Hamilton J. és Giles Henry elfogadták a meghívást, nagy nehezen gondoskodtak egy székéről a templomban, melyet „az átkozott szék“-nek neveztek el, s azután a feleletről is. Tizenhárom anglikán pap tizenhárom beszédet tartott, s a három unitárius minden vasárnap előre kihirdette szószékéből a beszédek tárgyát s buzdították híveiket, hogy menjenek el és hallgassák meg. Mindenik beszédre megjött az unitárius felelet a következő héten. Martineau öt beszédet tartott. Tárgyai voltak: a biblia, a bűn, a pap és a szertartás, a belső és külső templom, Krisztus istensége. Két társa is derekasan megállotta helyét, de a Martineau munkája, a tárgyak is mutatják, óriási föladat volt, ha még azt is figyelembe vesszük, hogy nem közönséges egyházi beszédek, hanem theologiai szakértekezések voltak, melyek együtt egy hatalmas kötetet tesznek. A három papot minden elfogulatlan bíráló győztesnek tartotta a 13 fölött, és Martineaut a régi unitarizmus fölött is. Az unitáriusokat ez a vihar ébresztette föl a XVIII-ik századból áthozott merev és nehézkes tanok sulya alatt megszozott esőndességükből. A philosophiájukat és hittanukat a deismus, christologiájukat az arianizmus uralta. Isten hatalomban és dicsőségben uralkodik a magas égben. A föld és annak minden teremtménye az ő dicsőségének hirdetésére van rendelve, de sem a világ, sem az Isten képére teremtett ember nem tudja, avagy csak nagyon ritkán, esodákból és jelekből, hogy mikor nyeri meg a magasságban lakozó tetszését. A Jézus Krisztus sem nem Isten, sem nem ember, hanem részben mind a kettő: félig Isten, félig ember. Ehez az arianus nézethez járult a biblia ihletségében való hit. Martineau a Priestley-féle deista iskola növendéke volt az iskolában, de a Channing gyönyörűséges evangéliumi vallása eltávolította szeme elől a homályt és Martineau látni kezdett, többé nem tükör által, hanem szemtől szembe.

A liverpooli nagy esemény után, 1840-ben Martineau meghívást kapott a philosophiai tanárságra, Manchester Collegeba. Papi állását megtartotta s az előadásokra hetenkint egy napra elment az intézetbe.

Megválasztása miatt, éppen mint három évvel azelőtt nálunk a Brassaié miatt, sokan nagyon aggódtak, mert igen radikálisnak tartották. Ugyanakkor harcoltak meg a College helye miatt is, és a többség Manchester mellett szavazott. Martineau előtt új, tágas mező nyílt meg. Esz- és erkölcsphilosophiát s nemzetgazdaságtant tanított 1848-ig, midőn gyülekezetétől búcsút vett és tanulmányútra ment Németországba. Feleségét, gyermekeit is magával vitte s éppen mint azelőtt 25 esztendővel, újból tanuló lett.

Drezdában és Berlinben töltötte ideje nagyobb részét. Berlinben az egyetemi előadásokra járt a téli időszakban. Ranke, Pertz, Zumpt és Trendelenburg tanárekkel lépett összeköttetésbe és barátságba. A Trendelenburg előadásait rendkívül nagyra becsülte s főleg az utóbbi hatása alatt lényeges változáson ment át theologiai és philosophiai felfogása. Erről más helyen lesz szó.

A külföldi kirándulásba bele ölelte Bajorországot és Austriát is. Elhatolt Bécsig, pedig a magyar forradalom éppen akkor folyt legjavában, s nagyon óvták, hogy oly közel menjen a veszedelemhez. Megjárta Bécsset minden veszedelem nélkül. Egy heti ott időzése alatt megismerkedett azzal a szellemmel, a mely ellen a magyarok leveretése után, az absolutismus idejében sokszor kikelt. 1849 őszén, midőn Liverpoolba visszaérkezett egy új templommal lepték meg. A gyönyörűsége és tágas gothikus templom sok örömet szerzett Martineau-nak. Már a megnyitás mintha jubileumi ünnepe lett volna, mintha a templomot az ő szolgálatai emlékére építették volna! Az ünnepély elnökének eme szavai nem kevesebbet fejeznek ki: vajha a mi ünneplésünk melegsége és őszintesége lenne mértéke annak a jótékony hatásnak, melyet külföldi útazásával nyert ő és családja; vajha meggyőzhetnők őt arról, hogy mennyire méltányoljuk vallásos szolgálatai mélységes hatását, mennyire bámuljuk tehetségét, rettenthetlenségét, ékes szolását és kiválóan egyszerű beszédei hasznosságát; vajha meggyőzhetnők arról, hogy az ő munkássága nem volt hiába". Martineau az ünnepélyen kifejezte hálás köszönetét, s a következő vasárnap megtartotta az új szószéket elfoglaló beszédét: „az éjszakai virrasztó lámpások“-ról. Az ő lámpásai: a nemes törekvés, az alázatosság, a bizalom, a szolgálatkészség és egyetértés szelleme világító olajával lesznek megtöltve.

Tanári munkája az eddiginél is fárasztóbb lett, mivel 1853 óta már Londonba kellett járni, hat óra távolságra. De ez nem csökkentette a hivek közötti munkát, sőt, miután tapasztalta,

hogy főleg az ifjú egyháztagok némely dolgokban nagyon tájékozatlanok, estvéli előadásokat tartott. A tanulók kora szerint két, sőt három osztályt is szervezett. Nagy öröme és megelégedésére szolgált, hogy nemcsak unitáriusok, hanem római katolikusok, anglikánusok, disszidentek és independentsek is eljártak az osztályaiba.

Az ötvenes évek Martineau irodalmi munkásságának, nagyon termékeny időszaka, éppen mint a mi Brassainknak.

Csak egy pár adatot!

Európában nagy viharok dúltak a politikai élet határán. Magyarországnak nemcsak szabadsága, hanem élete is rabigában görnyedt. A magyar emigránsok szerte jártak a nagy nemzeteknél. Kossuth hatalmas ékesszólásával, kiváló társai mindennemű diplomáciai ügyességekkel, igyekeztek barátokat nyerni Franciaországban, Angliában és Amerikában Magyarország visszaállítására eszméjének. Csakis erre kívánok reflectálni, mert a politika a Martineau működésében is csak másodrendű szerepet játszott, de a Magyarországra vonatkozó irodalmi nyilatkozatai, ránk magyarokra nézve nagyon becsesek, politikai mély belátás tekintetében pedig, egészen profetia számba vehetők.

Martineau erkölcsi fölháborodással látta, hogy Gladstone és az angol kormány 1854-ben szövetségre lépett Franciaországgal és összedugott kézzel nézte, hogy Magyarország már végvonaglásban szenved s Lengyelországot is halál fenyegeti. Martineau abból indul ki, hogy talán a nemzeteknek egymás közötti viszonyában is lehetséges beszélni helyes és helytelen fogalmakról; hogy talán ezekre is alkalmazhatók ugyanazok az erkölcsi szabályok, a melyek az egyénekre. De sajnálattal látja, hogy a kor fölfogása és uralkodó elvei alapján nem lehet biztosítani az embereknek egymás iránti hajlandóságát s nem lehet érvényt szerezni a polgári kötelességeknek... A napi események alapján, melyek európai Törökország megsemmisítésére irányultak, Martineau így nyilatkozik: „Oroszország pályafutása az utóbbi száz év alatt, kizárja a föltevését annak, hogy a szentpétervári Cancelláriáról akár mérséklet, akár jóhiszeműség származzék, sőt minden kétséget kizárólag igazolja, hogy aggressiv ambitio sarkalja. A Bosporushoz közeledése már 1853-ban nyilvánvaló volt, s ha nemzetközi erkölcs egyáltalában létezik, a nyugati államoknak kötelességök lett volna a szándékolt sértésnek útját vágni és a muszkának megálljt parancsolni... Mert ki vonhatja kétségbe, hogy ha Oroszország egyszer ura lesz a Hellespontusnak, azonnal elárasztja befolyásával s azután hatalmával az egész ó-világot, Japántól az Atlanti tengerig... A mi (Anglia) áldozataink az osztrák kísérletezés oltárán, már véget értek. Bécsnek megvoltak jó alkalmai, s miután azokkal nem tudott élni, nekünk szabad kezünk van, hogy jövő politikánkat a háboru kívánalmai szerint irányítsuk. Ausztria had-

sergei elnyomják és demoralizálják a tartományokat; meg kell követelni tőle, hogy vonuljon vissza belőlük; szervezni kell okszerű és népszerű kormányokat európai jótállás mellett, s ha az orosz hadsereg belépik a határukra, háboru-oknak kell nyilvánítani. Oroszország elégtétellel tartozik a világnak is és az igazságos Istennek is, azért a veszedelemért, a melyet első helyen ő szerzett Varsónak... Még a dinastiák is átláthatnák, mennyivel jobb volna, ha a lengyelek, kik annyi országnak okoztak zavart, a saját országok védőivé lennének.. Ezen az úton kellene, hogy elégtételt szerezzünk Magyarországnak azért a nagy mulasztásért, melyet 1849-ben elkövettünk. Szerencsétlen Magyarország! Ki vonhatja most kétségbe, mily kitűnő alkalmat mulasztottunk el veled szemben, midőn 1849-ben a semlegesség átkozott tanát követtük!“ (International duties. Essays and Reviews I. 425. sk.) „Bizonyos, hogy a helyreállított Magyar- és Lengyelország a legmegbízhatóbb korlát lenne Oroszországnak nyugati terjeszkedése útjában“.

Hazafias érzelmem kegyeletével gondolok vissza 1876-ra, midőn a keleti-kérdés ismét napirenden lévén —, dr. Martineau elnöklete alatt Londonban egy vitatkozás volt egyetemi polgárok és idegenek között. Mily lélekből védte Martineau ugyanezt az álláspontot, a melyett fennebbi szavaiban körvonalozott. Egykét szóval kisebbségben maradtunk, de a magyar ember hálaája kiapadhatlan, mivel oly kevés őszinte és öntudatos barátja van a nagyhatalmak területein.

1857-ben nagy fordulat állott be dr. Martineau életében. Fölkérték, hogy költözzék Londonba és szentelje életét és munkásságát Manchester Collegenak. Azt gondolná az ember, hogy egy ilyen tervet mindenki nagy örömmel és meglelégedéssel fogad. Nem úgy történt. Az unitáriusok között még akkor is voltak olyanok, a kik félték a haladó theologusoktól s Martineauval és a másik tanárral, Tayler J. J.-al szemben kifejezték, hogy „e tanárok írásaiban kifejezett némely vélemény nem olyan jellegű, hogy a vallást elősegitse, vagy hogy a kereszténységnek a világra való befolyását növelje“. Még az ellen is kifogásuk volt, hogy „eszméiket homályos és mystikus nyelven fejezik ki“. Nemesak élénk, hanem érzékeny harc keletkezett, a mely aránylag hosszú ideig tartott.

A vége mégis csak az lett, hogy Martineaut Liverpoolból Londonba vitték. Másként nem is tehettek, mert a mit egyik hive mondott Martineauról, azt a többi is tudta, hogy „mindazok között a tanárok között, a kiket itt, vagy Németországban valaha hallottam, nem tartózkodom kimondani, egyiket sem tartom qualifikacio tekintetében Martineauhoz hasonlóknak, akár a tanítói tulajdonságok mértékét, akár azok számát tekintsem“.

Liverpoolban a megválás megható jelenetek szülője lett. Kimondhatlan szeretettel és soknemű szívélýességgel tüntették ki.

Ez a lépés nekünk magyaroknak nagy szerencse volt, mert csak így juthattunk közelébe, így lehettünk közvetlen szemlélői és hallgatói felséges tanításának, élvezői nagy szíve szeretetének.

1860-tól 1885-ig 25 esztendő volt Martineau a Manchester College fénye, büszkesége. Ez alatt 9 magyar tanítványa, kik közül, fájdalom, ma már csak 5 van életben. Elhunytak: Simén Domokos, Uzoni Gábor, Kovács János és Derzsi Károly, életben vannak: Benczédi Gergely, Péterfi Dénes, Boros György, Varga Dénes, Gál Miklós. Mindeniknek megvan a saját emléke, mit kegyelettel őriz, mert két-három év alatt olyan korban, a mikor a bíráló teletség már jó részt ki van fejlődve, a mikor az ismeret-szerzés iránti vágy rendkívül nagy, már csak azért is, mivel a magyar tanuló olyan versenytársakkal dolgozik, a kik minden tekintetben előnyt élveznek vele szemben, — a mikor az ifju által elfoglalt hely nagy felelősséggel jár a kiküldő egyházzal és az elfogadó jótékony intézetekkel szemben is — ilyen két-három év alatt egy jóságos érzésű, atyai gondolkozású, bölcs vezér mellett élni, bizony oly nagy előny, akkora szerencse, hogy megfelelően méltányolni alig lehetséges.

Dr. Martineau nem volt nagyon közlékeny természetű ember. Ő a saját tágas, nagy és messzi fönn levő lelki világában mindig el volt foglalva. De soha egy alkalmat sem engedett el, hogy magyar tanítványát, ha csak futólag is, ne részesítse egy pár kedves szóban, vagy egy barátságos kézmozdulatban. Martineau, angol szokás szerint, az utcán a kalapját köszönésre nem vette le, de annál kedvesebb volt, a mikor a magyar szokás szerint köszönő tanítványa felé jóságos szeretettel kinyújtotta kezét.

Talán szabad lesz megemlítnem naplójegyzeteim szavaival, hogy 1878 május 3-án, a legnagyobb és valóban érdekes szerencsében részesültem. Dr. Martineaunál voltam teára. A drága, az excellent öreg úrral néhány perczig oly élvezetesen beszéltem. A „magyar ifju a német egyetemeken“ volt a beszéd tárgya. Azután a zsidók, kik oly bámulandó, oly kitünő fogékonyságuk és ügyesek. A társaság szép számmal gyűlt össze, többek között fia nejével és Upton tanár is ott volt... Az egész nagyszerűen tölt el, melynek gyöngyét az öreg úr méltóságos tekintete, roppant elegáns udvariassága, elragadó társalgási modora, melyet csak távolról látva is, élvezni lehet, minden esetre élvezetessé, nagyszerűvé tették ez estvét. És én estvéim legnevezetesebbikét ez estve töltöttem“.

„1878 őszen dr. Martineau egy kedves üdvözlettel kezdette meg előadásait. Bemutatta eszme világából s a legmélyebb, legtisztább tudomány tárházából az Isten személyiségét, a mely a morális életben külön, önálló, független, tökéletes való nem lehet. A közönség nagy számmal volt összegyűlve, tán azt hitte, hogy hattydalt fog hallani. Hallottuk a legtisz-

tább hangot, melyen Isten ember által emberhez szólhat. Dal volt, de nem hatyu dal. Zengő ének volt. A legmagasztosabb akkordok. Megindulva a legmélyebbtől, föl a legmagasabbig. E zengemény csak bájoló volt. A hallgató alig hihetett füleinek. Szive nyugtot nem lelt, idegei oly mámorosan voltak játszottatva. Boldognak mondotta magát mindenik, ki ott volt. En ezt a legnagyobb szerencsének nevezem“.

1879 május 15-én egy vallásos összejövetelt rendeztünk, melyet a buzgóság órájának nevezhetnénk. Dr. Martineau a vallásos elmélkedés szükségességéről a legszebb szavakban beszélt. Elmondotta, hogy támad bennünk ez az érzés. Kifejtette, hogy legjobban előkészíti a megpróbáltatás, s hogy tehát nincsen olyan ember, a ki bizonyos értelemben ne imádkoznék, még ha a legnagyobb skeptikusnak tartaná is magát. A megbánást szemrehányás, intés ébreszti föl s az állandó hit őrzi meg. Az atya lát minket titkon, mi bizalommal mehetünk hozzá vallomást tenni“.

Volt tanítványai iránt mindig élénk figyelemmel volt, szives készséggel látta el utbaigazitással és jó tanácsal. 1880 jun. 29-én írt kedves levelében megmondja véleményét a theologiai tárgyak tanításában követendő eljárásra s azután így folytatja: Örömmel tölt el az a tudósítása, hogy akadémiai munkájába beleölelte a gyakorlati vallásos életre irányuló munkát, a vasárnapi iskolázás bizonyos nemét is: mert valóban, az eszmék világa magára csak fél életet ad, s a saját gondolatunk még felénél is kevesebbet, valameddig ki nem egészíti önmagát a szeretettel és a cselekvéssel. A keresztény egyház soha sem lesz igazi szellemi testvériség, valameddig az összes különböző osztályok nem találnak módot a nekik adott lelki ajándékok kicserélésére, és egymásnak a keresztény lélek közös boldogságában való részeltetésére. Meg vagyok győződve, hogy korunk vallásos skepticizmusa, kevésbé tulajdonítandó a tudomány haladásának, mint a buzgó istentisztelet és az érdeknélküli szeretet hanyatlásának. Vajjon mikor leszen, hogy az emberek többé nem a mennyei atya akaratát teljesítik, s nem azt fogják vizsgálni, hogy vajjon a tan igaz-e vagy hamis.

„Kiválóan érdekelt — írja — a mi mostani politikai ügyeinkben történt változásra vonatkozó nézete: „Megvallom, hogy nekem teljességgel nem okozott örömet és a külföldi viszonyok dolgában nagyban egyet értek az ön honfitársaival. Ambár mindig a liberális párthoz tartoztam, mégis azt hiszem, a mi politikusaink az európai és ázsiai politikai helyzet megítélésében rossz úton jártak: annyira, hogy az utóbbi választáson, életemben először, a liberalisok ellen szavaztam. Bármennyire is bámulom Gladstone urat, mint államférfiúnak nem bizom az ítéletében.

1885-ben nagy örömmel küldi üdvözlét leányunk születése alkalmából. „Üdvözli újon alakult irodalmi és vallásos

társaságunkat (a Dávid Ferencz egyletet), melynek czélja az egyháztalagok miveltségének szélesbitése, buzgóságának fokozása. Mindkét esemény a legszerencsésebb kilátással kecsesgető, egyik a család, másik a lelki otthonban, Isten áldja meg mindkettőt.

Mind a mellett, hogy igazgatói tisztentől megválok, továbbra is főnn tartom a tanulók s a magyar tanulók által az önök egyházi ügyei iránti érdeklődésemet. Miután oly közel lakom a Collegiumhoz, gyakran megfordulok kollegáim és tanítványaik között, hogy hallgató és nem tanító szerepet végezzenek.

A munkám csak megváltozott, de nem szűnt meg. A nyomdász állandóan elfoglalva tart közelebről kiadott munkám (a vallásról) új kiadásáért, s ha ez nem volna is, dolgoznom kellene a következőn . . .

Kérem fejezze ki szives üdvözetemet volt tanítványaimnak, ha találkozik velök“.

Visszavonulásakor a volt tanítványok s az Egyh. Képviselő Tanács is szívélyes üdvözetet küldöttek, melyre a nála szokott melegséggel és gyönyörű gondolatokkal felelt.

Már többször mutattam rá a dr. Martineau és dr. Brassai közötti rokonságra, de még nagyon sok olyan közös vonás van e két nagy tehetség munkálkodásában és philosophiai fölfogásában, a melyek nagyon kihívják az ember összehasonlító hajlandóságát. Dr. Martineau 1857-ben ment Londonba, dr. Brassai 1858-ban jött vissza Kolozsvárra, a hol a muzeum őrsége mellett egyházának szolgál mint tanár. 1873-ban lesz egyetemi tanár Brassai s egy évben vonúl vissza Martineauval. Mind ezek tekinthetők a véletlen játékának. De nem ilyen az az érdekes találkozás, a melyet philosophiájokban észlelünk. Martineau nagy híve Channingnak, s sokat köszön az ő tiszta és átlátszó philosophiájának és hasonló christológiájának. Martineau is mint Channing a revelatio mellett a természetből, a bibliából és az öntudatból nyerték inspirációjukat. Brassai, a ki a papi pályától távol maradt, de a ki alapjában kiválóan őszinte valóságos hívő volt, az öntudatra nagy súlyt helyezett, az inspiratiót bizonyos értelemben elfogadta s éppen mint Martineau hadat izent a materialismusknak és az atheistikus evolutionak. Comte-t, Moleshottot, Büchnert, Huxleyt, Tindalt mindketten bíralták, hogy a tiszta keresztény theismust megvédjék. Egyaránt védelmezői a szabad akaratsnak a necessitással és determinismussal szemben. A külső érzékelés, a nyers erő hatása és az anyag örök létezése egyiknek sem volt kielégítő, nem pótolta a szellem létezését, a szellemi erő működését, sőt amazokénál jóval bizonyosabb hatását és örökkévalóságát. Mindkettőt rationalista theistának lehetne nevezni, de ez korántsem jelenti azt egyiknél is, hogy a logikai deductiokra támaszkodtak volna. Mindkettőnek volt része kritikában és antikritikában. Brassai sokkal élesebb fegyvert használt mint Martineau, s mind-

kettőnek csak életök utolsó felében hódolt meg a nagy közönség a megillető tisztelettel. Dr. Martineaut az ámerikai Harvard egyetem, az edinburghi, berlini, leydeni, oxfordi és dublini egyetemek tüntették ki doctoratussal. Brassai 73 éves korában lesz egyetemi tanár s ezután doktor, de őt a külföld nagy botanikusai azzal tüntetik ki, hogy nevéről keresztnelnek el egy növényfajt. Martineau 80 éves korában kezdi kiadni nagy műveit, Brassai utolsó évében is hatalmas philosophiai értekezéseket vitt nyilvánosságra.

Martineau 1900-ban, januárius 11-én hunyt el. Halálakor nyilatkozott meg az a rendkívüli nagy elismerés és tisztelet, melyet az élőknek kiméleltől sem volt szabad kifejezni. Kivétel nélkül minden theologiai, egyházi és philosophiai irányzat hívei elismerték, hogy az angol nemzetnek mint teremtő genius nagy büszkesége volt Martineau.

Egyik tanítványa, a ki legtöbbet tett eszméi népszerűsítése érdekében (Armstrong) az emberiség jóltevői között nem ismer nagyobbatt annál, a ki a vallásos gondolkozásnak olyan új alapot tud vetni, a mely az élő nemzedékek vallásos vágyait és gerjedelmeit megfelelő értelmi alakban tudja növelni. Egy anglikán pap: a legnagyobb értelmek, a legtisztább jellemek egyikének tartotta. Az angol-szász vallásvezérek között Martineau — mondja egy dissenter pap — a legkiválóbb helyet biztosította magának kitűnő tudományosságával, philosophiai széles látókörével, mély profétai belátásával, kegyes szellemével, s páratlan, mesteri angol stílusával, a mely az ő fényes tehetségének megfelelő fényes kifejezést adott. Egy congregationalista pap (dr. Forsyth) mondja: ő többet tett a nemzet nagysága érdekében, mint az összes hajók és hadsergek. Gladstone szerint, Dr. Martineau korának legnagyobb gondolkozója volt. Jézust soha senki sem méltatta odaadóbb szellemi rokonszenvvel — mondja egyik amerikai pap. Dr. Manhot a hamburgi Prot. Monatshefteben azt mondja: ő az emberiségnek egyik legtisztábban látó, legjelesebb és legjobb indulatu bírāja, s egyszersmind a legerősebb ellenzője minden olyan elméletnek, a mely elakarja választani a vallást az erkölctől s vallást erkölcs nélkül s erkölcsöt vallás nélkül akar teremteni. A Martineau egész élete a szellemszabadság bizonyágtétele volt, a mely nem ismer külső tekintélyt. (Mrs Humphry Ward.)

Ezek az elismerő nyilatkozatok a halál évében jelentek meg. A jelen évben már öt év választ el a testben élő ember-től. Azóta az öntudatosan tisztelők, és híven követő tanítványok száma nagyon nagyot nőtt.

Minthogy mi is ezek közé óhajtunk sorakozni, a mi szerény viszonyainknak megfelelően, ez egyszerű ünnepélyen, még egyszerűbb szavakban óhajtottuk meghajtani tiszteletünk, és örök hálánk lobogóját, a dr. Martineau dicső neve és emléke előtt.

DR. BOROS GYÖRGY.

Jubileumi ima.*

Isten, végtelen erő! öröklételedben nincs változás. Benned bízik az igaz és bátorságos leszen. Szeretet és jólét kútforrása!! Tőled száll alá a magasságból minden jó adomány és tökéletes ajándék. Azt hirdeti az örök alkotás részeiben és a nagy mindenség összefüggésében jelentkező törvényszerűség, az anyagi erő hivatásában és az erkölcsiség nagy ezéljában, az élet örömeiben és a halál békés nyugalma felett örökdő gondviselésed, hogy egy hatalmas Isten örökdik a világ felett. Tégedet dicsőít azért minden napon hived serege — a nappal virradtán s az estvének alkonyán; a jólét és boldogság örömeiben, melyek gyönyörűségessé teszik a földi pályát; a küzdelem és megpróbáltatás olykori veszélyeiben, melyeknek legyőzésére te adsz erőt, segedelmet. Téged áldunk, neked mondunk buzgó hálát mindazokért, melyekkel boldogítasz, Istenünk!

Keresztényi hivatásunk mai foglalkozására is tőled kérünk segedelmet:

Ügyeink intézésére szálljon alá az egyességnek és békés szeretetnek lelke. Anyaszentegyházunkban a hit és lelkiismeretszabadság lobogóját juttasd diadalra, Istenünk.

Hazánk egén ne tornyosuljanak a sötétség fellegei, hanem hadd ragyogjon régi fényében a szabadság és dicsőség fényes napja. Áld meg, segítsd jóra hived egybegyűlt seregét különböző társadalmi és polgári foglalkozásaiban is, az ipar, mivélődés és erköles tökéletesedés útjain. Keresztényi lételünk megmegújuló küzdelmeiből a vallásos öntudat és féltett evangéliomi hitigazság a maga ősi tisztaságában, a Krisztust követők lelki üdvére, szabad egyházunk boldogságára, hadd bontakozzék ki.

Hát vajjon az öregség korszakába belépett szolgálodat meg-

*Negyven évi lelkészi szolgálata ünnepélyén Sepsiszentkirályon 1905. aug. 10-én egyházköri közgyűlés alkalmával.